

LAŽNE NOVICE IN NEKATERI NEOINSTITUCIONALNI VIDIKI NJIHOVE INSTITUCIONALIZACIJE

FAKE-NEWS AND CERTAIN NEW-INSTITUTIONAL ASPECTS OF THEIR INSTITUTIONALIZATION

Pedja Ašanin Gole²⁴²

Vida Struk²⁴³

DOI: <https://doi.org/10.31410/EMAN.2018.609>

Povzetek: Globalizirana, informatizirana in umrežena družba enaindvajsetega stoletja je obdobje intenzivnih transformacij, pragmatizma in izgube praktično vsake utopične ideološke paradigme, ki jo nadomeščajo novi »post-istični« koncepti, ki zopet kažejo na grožnjo za preživetje temeljnih zahodnih civilizacijskih vrednot. Postmodernizem je sicer res ena od intelektualnih korenin za nove izraze, ki pa vsebinsko sploh niso novi: lažne novice, alternativna dejstva, post-resnično, itd., saj je nova zgolj tehnologija, ki je za njih uporabljena: internet in družbena omrežja. Razdrobljena heterogenost samovoljnosti ne išče resnice, temveč vsakodnevno ustvarja svojo resnično "resnico" kot "alternativna dejstva", ki resnice drugih s pozicije moči razglaša kot lažne novice, kar nujno pripelje do razočaranja v obliki post-resničnosti. Avtorja v tem članku skušata na kratko kritično razložiti pojem lažnih novic in se z razlago institucij in neoinstitucionalizma sprašujeta, ali je neoinstitucionalna teorija zmožna razložiti pojav lažnih novic ter ali je pričakovati, da se bodo lažne novice (vnovič) institucionalizirale.

Ključne besede: lažne novice, družbena omrežja, neoinstitucionalizem

Abstract: The globalized and informatized society of the twenty-first century is a period of intense transformations, pragmatism and the loss of practically every utopian ideological paradigm which is replaced by new "post-istic" concepts that again show a threat to the survival of the basic Western civilizational values. Postmodernism is one of the intellectual roots of new expressions, but not entirely new at all: fake news, alternative facts, post-truth, etc. The new is just the technology that is used for them: the Internet and social networks. The fragmented heterogeneity of arbitrariness does not seek truth, but creates on a daily basis its true "truth" as "alternative facts" that proclaim the truths of others from the position of power as false news, which necessarily leads to disappointment in the form of post-reality. In this article, the authors attempt briefly to explain the notion of fake news, explaining the institutions and neoinstitutionalism, asking whether the neo-institutional theory is capable of explaining the appearance of false news or it is expected that the fake news will (again) institutionalize.

Key words: fake-news, social networks, new institutionalism

²⁴² Senior Lecturer, DOBA Business School (DOBA Faculty of Applied Business and Social Studies) Maribor, Slovenia

²⁴³ Senior Lecturer, University of Maribor, Faculty of Economics and Business, Slovenia

1. UVOD: LAŽNE NOVICE IN NJIHOVO INSTITUCIONALIZIRANJE

Lažne novice niso nov pojav, niso nastale v predvolilni kampani za 45. ameriškega predsednika, temveč so stare vsaj toliko kot tiskani mediji, politiki pa so jih v javnem diskurzu od nekdaj uporabljali, da bi promovirali lastne ideje kot ključno propagandno orodje totalitarne oblasti. Toda, kot sta avtorja že ugotovila [1], zdi se, da se je svet še posebej močno spremenil po finančnem kolapsu v letu 2008, s porastom dohodkovne neenakosti in vzponom družbenih medijev - družba in mi z njo smo mediatizirali, postali smo lasten medij. Vse, kar potrebujemo za to, da postanemo tudi sami medij, je pameten telefon, saj vsakdo med nami lahko postavi sebi lasten medij ter na njem objavi svojo resnico, novico, zgodbo, pri čemer ni nujno razlikovanje med dejstvi in fikcijo. Racionalno argumentacijo se enostavno nadomesti s kreiranjem novic, katere ne velja utemeljevati, temveč jih je treba zgolj narediti atraktivne. Le nekaj trditev v največ 140 znakih na Twitterju ima očitno enako verodostojnost kot izsledki raziskave, predstavljeni v znanstvenem članku, objavljenem v visoko indeksirani reviji. Z vzponom novih medijev – spletnih družbenih omrežij, blogov in državljskega novinarstva kot virov novic, in naraščajočim nezaupanjem v dejstva in resnice, ki jih ponujajo uradni viri, so ti novi mediji ustvarili fenomen 'moja resnica je vredna več kot dejstva'. Vse je relativno. „Zgodbe se pripovedujejo ves čas in 'resnica' ni resnična. Posledice bomo izvedeli post-resnično“, pravi Coughlan [1].

Lahko trdimo, da so bile lažne novice že institucionalizirane v preteklosti; od raznih propagandnih novic iz nacističnega obdobja pa do trditev iz petdesetih let prejšnjega stoletja, da kajenje tobaka blagodejno učinkuje na zdravje, če se omejimo le na dva primera iz 20. stoletja. Velja se vprašati, ali obstaja bojazen, da se lažne novice (vnovič) institucionalizirajo tudi v mediatiziranem obdobju družbenih medijev? Da bi lahko poskusili odgovoriti na to vprašanje, je smiselno /najprej/ preučiti, kaj institucije sploh so, in kako nanje gleda neoinstitucionalizem.

2. INSTITUCIJE IN NEOINSTITUCIONALIZEM

Pojem institucije je težko oprijemljiv in mnogoznačen, a vseeno sodi med jedrne pojme družboslovnega raziskovanja. Nezdostno precizirana raba pojma privede venomer do konceptualnih problemov, kadar ne ločujemo jasno med pojmom organizacije in institucije. Lepsius [2] je to ponazoril na primeru šole: ta je lahko glede na zorni kot: (1) družbena organizacija, (2) državno vodena ustanova, (3) nosilec normiranega socializacijskega procesa, (4) meritokratski mehanizem selekcije, (5) sistem pričakovanj glede družbenih vlog in oblikovanja skupin, (6) profesionalizirano poklicno polje, in še marsikaj več. O šoli kot »instituciji« govori Lepsius šele tedaj, ko »naj bi neko nedoločeno število lastnosti, ki dajejo šoli trajnost, izrazili z enim samim izrazom« (ibid.). Peters [3] pa ugotavlja, da je institucija »nedoločen pojem, katerega naj bi se ogibali, če imamo na razpolago druge pojme«. Pojem institucije velja sprva razložiti izhajajoč iz teoretske tradicije, nadalje pa za njegovo operacionalizacijo predlagati nekaj specifičnih kriterijev iz tradicije socialnega konstruktivizma, katere neoinstitucionalizem le sporadično upošteva [4].

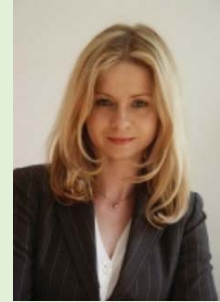
Émile Durkheim je pojmoval institucije kot »vse predstave verovanja in od družbe predpisane oblike obnašanja« [5]. Tudi Everett Hughes je imenoval sociologijo »[...] namerno in ne slučajno znanost o družbenih institucijah« [6]. Max Weber je s svojim razumevanjem institucij bližje neoinstitucionalnemu pojmovanju, saj jih vidi kot »komprimiran duh« družbenih norm in vrednot, ki delujejo kot »posredniška instanca kulturne produkcije smisla« [7]. Iz tega prikaza je razviden centralni pomen pojma institucij za družboslovno razmišljanje. Kljub nesporni pomembnosti in programatični Durkheimovi opredelitvi, do danes ni enotnosti o pojmovanju

institucij. Kaj so institucije, naj »ne bi bilo mogoče definirati brez konteksta« [8]. Prav zaradi tega je tako pomembno teoretsko ogrodje, ki ga lahko med drugim skonstruira neoinstitucionalizem. Kajti zadal si je nalogo, »da bo zapolnil teoretični deficit na presečišču med organizacijo in družbo, ter v organizacijsko teorijo vključil družbenoteoretične perspektive in organizacijske teorije« [9]. Tako naj bi prav nedoločenost pojma nudila »teoretsko-strateške priložnosti«. Po eni strani ga je mogoče uporabiti kot »most« med posameznimi družboslovnimi disciplinami kot sta komunikacijska in organizacijska znanost, po drugi strani pa zaobjema različne nivoje analize, kot so mikro, mezo in makro raven.

Institucije »neločljivo [...] povezane z nastajanjem in ohranjanjem družbenega reda« [10]. Če združimo prevladujoče opise institucij, tedaj praviloma ostaneta le dve bistveni značilnosti: *trajnost* [6] oz. *persistenca* [11], to je prekoračitev prostora in časa [12] in *določenost s pravili* [13]. Institucije nastanejo s procesom institucionalizacije »tedaj ko akterji habitualizirana dejanja recipročno tipizirajo« [14]. Izhajajoč iz tukaj izpostavljene permanentne produkcije in reprodukcije družbenega reda, Berger in Luckmann [14] govorita o družbi kot »nakopičenjih institucij« (*»Institutionenballungen«*). Permanentna produkcija in reprodukcija poteka v odločilni meri s pomočjo jezika. Ta je »[...] družbena institucija pred vsemi ostalimi. Je največja sila, s katero družba na nas vpliva«, saj edino jezik ohranja svet v gibanju [15]. Tako kot slovnica ureja skladnjo stavka, naj bi institucije zaznamovale družbeno delovanje.

dr. Vida Sruk

She is a senior lecturer in the field of sociology, and culture and political sociology for economists at the Faculty of Economics and Business of the University of Maribor, Slovenia. After graduating from German language and sociology, she continued her master's degree studies at the Faculty of Arts of the University of Ljubljana, where she also received a master's degree in the field of sociology of culture, and in 2005 she received her doctorate in the field of sociology.

Institucionalna pravila omogočajo družbeno delovanje, ga pa tudi omejujejo. Tako Berger & Berger [15] predlagata za sistematizacijo tega odnosa *katalog značilnosti institucij*, kateri obsega naslednje štiri dimenzije: zunanjskost oz. objektivnost, prisilni karakter, moralno avtoriteto in zgodovinskost.

- 1) *Zunanjskost* (tudi kulturno-kognitivna pravila): institucije delujejo na družbeno delovanje kot objektivne realnosti. Čeprav so institucije ustvarili ljudje, se nam kažejo kot fakti in dejstva, to pomeni v smislu izkustvene resnice, to je resnice, ki jo je mogoče izkustveno dojeti. Tudi jezik je mogoče doživeti in se ga naučiti kot eksterno realnost. Razpolaga s trajnimi pravili, katerih se pri materinem jeziku že implicitno naučimo. Institucionalizirana dejanja imajo zmeraj *objektivno* in *navzven usmerjeno* razsežnost. *Objektivno* pomeni, da lahko dejanja ponavljajo drugi akterji, ne da bi se pri tem spremenil skupni pomen dejanja. *Usmerjenost navzven* pomeni, da se dejanja subjektivno rekonstruirajo in da se jih prišteva k eksterni resničnosti.
- 2) *Prisilni značaj* (tudi *regulativna pravila*): Institucij ni mogoče odmisлити. Izvajajo oblast, moč in prisilo. Ta prisila je pogosto kodificirana, npr. v zakonih ali predpisih obnašanja. Iz neoinstitucionalnega gledišča so relevantna predvsem implicitna, kulturno-kognitivno zasidrana pravila. Tudi jezik temelji na pravilih in konvencijah, npr. na slovnici. Ta pravila se zdijo relativno statična, a niso nespremenljiva, saj se »nahajajo v dinamičnem toku«. Tako tudi jezik doživlja spremembe, kadar se na primer poimenujejo novi pojmi (kot npr.

beseda leta), sprejemajo nova pravila ali uvajajo nove jezikovne oblike (kot npr. novoskovanke).

- 3) *Moralna avtoriteta* (tudi normativna pravila): Institucije določajo legitimna pravila obnašanja, neupoštevanje le-teh pa je sankcionirano. Tudi jezik lahko vodi do moralnih sodb, npr. pri priseljencih, ki so zavoljo svojega dialekta prepoznavni kot taki. Znanje in uporaba specifičnih poklicnih žargonov odločajo o pripadnosti določeni skupini ali o odklonitvi nje, saj nas na tej osnovi njeni pripadniki prepoznajo kot svojega člana.
- 4) *Zgodovinskost* (tudi historičnost, trajnostnost, perzistentnost, stabilnost): institucije imajo vedno zgodovino. Berger in Luckmann [14] poudarjata, da o instituciji lahko govorimo šele tedaj, ko gre za prenos nekega ravnanja, ki je prešlo v navado in na naslednjo generacijo. Jezik hrani izkušnje in pomene, ki se prenašajo na prihodnje. Ker se družbene prakse posredujejo iz generacije na generacijo, je mogoče institucije karakterizirati kot »širjenje tipiziranih vzorcev ravnanja« [16].

3. TROSTEBRNI MODEL INSTITUCIJ

Navedene značilnosti omogočajo natančno analizo pojma institucije in nam lahko služijo kot vodilo, da preprečimo njegovo čezmerno posploševanje. Institucije so torej, izhajajoč od Bergerja in Luckmanna [14], »historično, časovno in prostorsko dalekosežen družbeni fenomen z objektivno resničnostno vsebino in družbeno legitimirano eksistenco« ali, izraženo bolj zgoščeno, »na široko delujoče strukture pričakovanj [...], ki odločajo o tem, kaj je primerno ravnanje in odločanje«. Te strukture pričakovanj je mogoče analogno k zgoraj opisanim značilnostim razdeliti na *regulativne*, *normativne* in *kulturno-kognitivne dimenzije* ter jih vključiti v analitični raster W. R. Scotta [18].

Scottov model treh dimenzij oz. stebrov je zavoljo svojega pregnantnega prikaza in integrativnega dosežka postal teoretična referenčna točka. Stebri tvorijo kontinuum, ki se razteza od regulativne, preko normativne, pa do kulturno-kognitivne dimenzije in se giblje od zavestnega k nezavednemu, od zakonsko uveljavljenega k nedvomljivemu, ko se ne vprašamo o upravičenosti nečesa. Analitični raster tako služi kot združujoč okvir za najrazličnejša izoblikovanja neoinstitucionalizma, kot »analitični okvir« pa opravlja model treh stebrov več funkcij.

Prvič: strukturira *analizo* izoblikovanja teorije znotraj neoinstitucionalizma. Drugič: služi *razmejitvi* posameznih teoretičnih izoblikovanj. Tretjič: predstavlja temelj za operacionalizacijo empiričnega postavljanja vprašanj, npr. o legitimnosti ali o profesijah. Pri vsakem od treh stebrov razlikuje Scott v svojem modelu med temeljnimi predpostavkami, na katerih steber sloni, njegovo bazo legitimnosti, iz nje izvedenimi oblikami reda, ter mehanizmi, na podlagi katerih se institucije producirajo in reproducirajo. Usmerjanje na indikatorje, ki jih je mogoče empirično opazovati, omogoča istočasno prenos v empirični raziskovalni dizajn.

Regulativni steber zaobjema pravila, ki omogočajo delovanje, obenem pa tudi zastavljajo omejitve. Organizacije morajo zavoljo smotrnosti, upoštevati predpise in podzakonske akte, sicer jim grozijo sankcije. *Normativna pravila* so predpisujoča, ocenjujoča in zavezujoča dimenzija institucij, ki so odvisna od vrednot kot koncepcij zelenega, ki z normami specificirajo, kako je treba opravljati stvari.

Če bi v weberianskem smislu regulativni steber lahko opisali kot *smotrno-racionalen*, tedaj bi lahko normativni steber označili kot *vrednotno-racionalen*. Vrednote in norme opredeljujejo, katere cilje naj bi neka organizacija dosegla na ustrezen način in s katerimi sredstvi. Ta

pričakovanja so npr. formalizirana z organizacijskimi vlogami in opisi delovnih mest. Organizacije ne sledijo normam le zaradi »namenaracionalnosti« ali le zaradi vidikov učinkovitosti, marveč ker njihovo upoštevanje ocenjujejo kot moralno zavezujoče.

Tretji steber, *kulturno-kognitivna dimenzija*, je za sociološki neoinstitucionalizem najpomembnejši. Je tisti, ki določa kognitivne procese članov organizacije (prim. [19]). Prav zato, ker deluje nezavedno in implicitno, ima kognitivna dimenzija tako velik pomen. Kulturno-kognitivni miselni vzorci pripeljejo do tega, da rutin in potekov ne postavljamo pod vprašaj in se ne sprašujemo o njihovi upravičenosti. Ker so se vzorci etablirali kot samoumevna pravila in načini obnašanja, jih ne zaznavamo več kot spremenljive in kot od nas samih določene načine ravnanja. »Sedimentirali« so se, ter se usedli v organizacijske in družbene zakladnice znanja. Kognitivni vzorci so lahko vnaprej dani modeli in skripte, ki jih člani organizacije brez večjih težav prevzamejo. Institucionalnih pravil se ne držimo le zaradi prisile zakona (regulativno) ali zaradi vrednotnih drž (normativno), marveč jih definira tudi kulturna zaznamovanost.

V modelu je pojem »stebr« zlahka mogoče napak razumeti. Da lahko govorimo o instituciji, ni potrebno, da je zadoščeno vsem trem stebrom. Ta delitev je zgolj analitične narave in izhaja iz prikazov najrazličnejših smeri neoinstitucionalizma. Scott [18] razume svoj model kot prispevek, s katerim je mogoče klasificirati diskusijo znotraj institucionalnih miselnih tokov ter razkriti temeljne teoretične predpostavke posameznih stebrov. Dejansko se vse tri dimenzije prekrivajo, se mešajo med seboj in še zdaleč niso tako ostro ločene, kot se zdi na shematskem prikazu. To dobro ponazarja razdelitev na različne variante. Za *ekonomsko* različico neoinstitucionalizma so institucije v prvi vrsti pravila igre, ki urejajo nek okvir zagotavljanja reda. Različica *starega* institucionalizma poudarja pomen norm in vrednot, katere institucije napajajo onstran tehnično-nujnih zahtev. *Neoinstitucionalisti* pa primarno poudarjajo kulturno-kognitivni steber, ker preferirajo skupen opis realnosti kot relevantno kategorijo razlage. Kulturno-kognitivna dimenzija stoji pred normativno in regulativno: »Institucije morajo biti [...] kognitivno reprezentirane; predpostavljajo »védenje«: védenje o obstoju nekega predpisa, védenje za sankcije, védenje o vrednotah in pričakovanjih« [20]. Pravila in norme tako ne obstajajo ločeno (avtonomno) od simboličnega sveta smisla, marveč so produkt le-tega. Široka recepcija tri-stebrnega-modela kot »referenčnega«, ga naredi za enega od izhodišč neoinstitucionalnega raziskovanja. Ponuja oprijemljivo sistematizacijo, ki reducira kompleksnost in jo zato druge discipline lahko zlahka recipirajo. Problematična pa je dozdevna enakovrednost vseh stebrov. Tako se zdi model recept za rešitev institucionalnih zastavljanj vprašanj. Ta mehanska okrnitev vodi do intenzivne kritike in ukvarjanja s sorodnimi teoretskimi tokovi, v okviru katerih je pojem institucije z vrnitvijo k diskurzivnim metodam in teorijam doživel pomemben nadaljnji razvoj.

4. ZAKLJUČNE MISLI

Če so institucije res neločljivo povezane z družbenim redom, kot trdi Meyer [10] in institucionalna pravila omogočajo in obenem omejujejo družbeno delovanje, potem lahko le upamo, da lažne novice ne bodo (vnovič) postale institucija ravno zaradi institucionalnih pravil.

LITERATURA

- [1] Sruk, V. in Ašanin Gole, P. (2018) Potvorjene novice, post-resnično in postmoderna družba = Fake News, Post-truth and Postmodern Society. V: OVIN, Rasto (ur.). *Dajmo prostor novemu znanju : monografija DOBA Fakultete*. Maribor: Doba, Fakulteta za uporabne poslovne in družbene študije, str. 267-283.

- [2] Lepsius, R. M. (1995) Institutionenanalyse und Institutionenpolitik. In: Nedelmann, Brigitta (Eds.) *Politische Institutionen im Wandel*, 392-403. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- [3] Peters, B. G. (2000) *Institutional theory: Problems and prospects*. Wien: Institut für Höhere Studien (IHS).
- [4] Sandhu, S. (2012) Public Relations und Legitimität: Der Beitrag des organisationalen Neo-nstitutionalismus für die PR-Forschung. Stuttgart: Springer.
- [5] Durkheim, E. (1970) *Regeln der soziologischen Methode*. Neuwied/Berlin: Luchterhand.
- [6] Hughes, E. C. (1942) The study of institutions. *Social Forces* 20(3), 307-310.
- [7] Rehberg, K.-S. (1994) Institutionen als symbolische Ordnungen. Leitfragen und Grundkategorien zur Theorie und Analyse institutioneller Mechanismen. V: Göhler, Gerhard (ur.) *Die Eigenart der Institutionen. Zum Profil politischer Institutionentheorie*. Baden-Baden: Nomos, pp. 47-84.
- [8] Jepperson, R. L. (1991) Institutions, institutional effects and institutionalism. V: Dimaggio, P. J. in Powell, W. W. (ur.) *The new institutionalism in organizational analysis*., Chicago & London: University of Chicago Press, 143-163.
- [9] Drepper, T. (2003) *Organisationen der Gesellschaft. Gesellschaft und Organisation in der Systemtheorie Niklas Luhmanns*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- [10] Meyer, J. W. (2010) World society, institutional theories, and the actor. *Annual Review of Sociology* 36, 1-20.
- [11] Zucker, L. G. (1977) The role of institutionalization in cultural persistence. *American Sociological Review* 42(5), 726-743.
- [12] Giddens, A. (1995) *Die Konstitution der Gesellschaft*. Frankfurt: Campus.
- [13] Donges, P. (2008) *Medialisierung politischer Organisationen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- [14] Berger, P. L. in Luckmann, T. (2004) *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit*. Frankfurt/Main: Fischer.
- [15] Berger, P. L. in Berger, B. (1993) *Wir und die Gesellschaft (dt. Originalausgabe: Individuum & Co 1972)*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- [16] Hasse, R. in Krücken, G. (2005) *Neo-Institutionalismus*. Bielefeld: transcript.
- [17] Schiller-Merkens, S. (2008) *Institutioneller Wandel und Organisation: Grundzüge einer strukturationstheoretischen Analyse*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- [18] Scott, W. R. (2014) *Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identity*. 4th edn. Los Angeles [etc]: SAGE Publications.
- [19] Walgenbach, P. in Meyer, R. (2008) *Neoinstitutionalistische Organisationstheorie*. Stuttgart: Kohlhammer.
- [20] Meyer, R. E. (2004) *Globale Managementkonzepte und lokaler Kontext. Organisationale Wertorientierung im österreichischen öffentlichen Diskurs*. Wien: WUV Universitätsverlag.